

A *-tól* ragos határozó

1. A *-tól*, *-től* rag a külső helyviszonyt jelölő határozóragok csoportjába tartozik. Nem gyakori, NEMES ZOLTÁN ragstatisztikája szerint (MNy. XXVIII, 109) a kilenc helyhatározó rag közül az utolsó, a határozóragok között pedig — nem számítva a ragstatisztikában ide sorolt *-t* tárgyragot — a 15. helyen áll. Másodlagos keletkezésű, a finnugor eredetű *tő* főnév *-l* ablativus ragos alakjából vált viszonyító elemmé (SIMONYI, MHat. I, 226; B. LŐRINCZY, KT. 155—6; PAPP ISTVÁN, UKH. Helsinki, 1968. 155.). A Halotti Beszédben már többször megtalálható illeszkedés nélküli *-tul*, *-tvl*, *-tvvl* (olv.: *-tül*) formában.

„A mai magyar nyelv” (=MMNy.) című egyetemi tankönyv szerint „leginkább *honnan?* kérdésre felelő külső helyviszony jelölője: „Attól a *háztól* hazáig futott.” Gyakran jelöl idő- vagy okhatározói viszonyt is” (198).

2. Céлом annak bemutatása, hogy a rag milyen alaki változásokon ment keresztül, milyen funkcióban fordul elő a régiségben és a mai nyelvben, az egyes funkcióknak milyen volt, ill. milyen a megterheltsége, s milyen fejlődési tendenciák figyelhetők meg. Régebbi példáimat a kódexekből vettem, feldolgozva a Jókai-kódexet (CodHung. I. Bp., 1942), a Példák Könyvét (CodHung. IV. Bp., 1960.), a Cornides-kódexet (CodHung. VI. Bp., 1967.), az újabb példákat pedig Jókai Mór Fekete gyémántok című regényéből (Kritikai kiadás, Bp., 1964. I—II.;=J), valamint a Körkép 1970 novellagyűjteményből (Bp., 1970.;=K.).

3. Mint az elnevezések is mutatják, a „személyes névmás határozói alakjainak” vagy a „személyragos határozószóknak” stb. nevezett szavak szófaji jellegének megítélése a nyelvészeti szakirodalomban nem egyértelmű. A velük kifejezett határozót tehát tárgyalhatjuk a határozószós, de a ragos, ill. a névutós névszók között is (vö. RÁCZ ENDRE, MMNy. 298, 310 stb.). HADROVICS A funkcionális magyar mondattan alapjai című munkájában (Bp., 1969.) a ragos határozók között tárgyalja. Én inkább a határozószók közé sorolom, ezért itt nem is foglalkozom velük részletesen, csupán az egyes alakok előfordulásának számszerű adatait ismertetem:

	JókK. 1400 k. 162 lap	PéldK. 1510 86 lap	KornK 1513—19 397 lap	össz.	Jókai 1870 524 l.	Körkép 1970 600 l.	össz.
éntölem	3	2	11	16	—	—	—
tölem	—	—	1	1	17	24	41
tetőled	1	2	3	6	1	—	1
tőled	1	—	—	1	2	9	11
ötőle	8	6	13	27	2	—	2
tőle	1	—	1	2	59	37	96
mitőlünk	—	—	9	9	—	—	—
tőlünk	—	—	—	—	2	5	7
titőletek	—	—	2	2	—	—	—
tőletek	—	1	—	1	1	—	1
ötőlük	3	—	6	9	—	—	—
tőlük	—	—	—	—	7	6	13
	15 : 2	10 : 1	44 : 2	74	3 : 88	0 : 81	172

(Érdekes, hogy a hosszabb formák mennyire kikoptak a nyelvhasználatból.)

Ugyancsak bizonyos átmeneti típust alkotnak a ragos és névutós szerkezetek között azok a határozók, amelyekben a *-tól, -től* ragos névszóhoz a *fogva, kezdve* névutók kapcsolódnak: *Gyermekkorától fogva (kezdve) ismerem* — *Gyermekkorától ismerem* (vö. BERRÁR: MNy. LII, 429; SEBESTYÉN, Névutórends. 104—5). A névutó használata a legtöbb esetben formális, csupán nyomatékosító szerepű, használata legfeljebb némi stilisztikai különbséget eredményez, s ezért a két kifejezési formát nem célszerű egymástól elválasztani.

4. Eltekintve a magánhangzó hosszúságától, csupán a zártabb-nyíltabb változatokat véve figyelembe, a határozói funkcióban szereplő szó ragja a vizsgált szövegekben a következő formákban található:

	-tól	-től	-túl	-tül	egyéb	össz.
JókK.	-tol 48	-tewl 84 -tevl 1	—	—	-tel 3, -tew 1	137
PéldK.	-tol 1	-tevl 19 -tewl 8	-tvl 10 -tul 4	-tvl 1	-tël 3	46
CornK.	-tol 3	-tevl 147	-tvl 95 -twl 19 -tul 2	—	—	266
Jókai	-tól 266	-től 178	—	-tül 9	—	453
Körkép	-tól 212	-től 147	—	—	—	359
Össz.	530	584	130	10	7	1261

A Jókai-kódex egységes nyíltabb formát mutat, a *-tel* (1r, 2r, 11r) és a *-tew* (76r) változat íráshiba. A Példák Könyvében és a Cornides Kódexben úgy történt a kiegyenlítődés, hogy a palatális változat nyíltabb, a veláris zártabb formájúvá fejlődött (határozóragjaink kiegyenlítődéséről 1. LOSONCZI: MNy. XV, 88—91; MNy. XXX, 101—2). A későbbiek során a zártabb vál-

tozat nyelvjárási szinten vált általánossá, a köznyelv viszont a nyíltabb változatot fogadta el (vö. BENKŐ, Nyjtört. 81, 103, A/1, A/2, A/3 térkép). A Jókai-regény első (hírlapi) közlésében még több a zártabb forma. Mint ezt a kritikai kiadás jegyzeteiben olvashatjuk (J. I, 356), e „végzódések Jókai korábbi nyelvhasználatára jellemzőek”. A kötetkiadásban (1870-ben) viszont a szerző „tudatosan igyekezett nyelvét korszerűsíteni” és változtatta ezeket a végzódéseket is a köznyelvi norma által megkövetelt alakúra. Érdekes, hogy a Körkép novelláiban a rag zártabb változata archaizáló vagy nyelvjárási környezetet festő stilisztikai funkcióban sem fordul elő.

5. Főbb kézikönyveink szerint a rag az alábbi határozói jelentések kifejezésére alkalmas (a határozók felosztása az MMNy. rendszerét követi):

	1	2	3	4	5	JókK.	PéldK.	CornK.	Jókai	Körkép	össz.
hely- képes hely	+ —	+ —	+ —	+ —	+ —	22	4	29	86	90	231
idő- szám-	+ —	+ —	+ —	+ —	+ —	7	3	21	17	15	63
állapot- társ- eredet- eredmény-	(+) — + —	— — + —	— — + —	— — + —	— — + —	— — 80 —	— — 22 —	— — 148 —	— — 159 —	— — 83 —	— — 492 —
mód- eszköz- fok-, mérték- tekintet- ok- cél-	— + — + —	— + — + —	(+) + + + —	— + — + —	— (+) — + —	— — — 5 —	— — — — —	— — — 2 —	— 2 — 87 —	— — 4 48 —	— 2 6 142 —
állandó	(+)	(+)	+	+	(+)	21	15	59	92	119	306
részes- hasonlító	— +	— +	— +	— +	— —	— 2	— 2	— 7	— 8	— —	— 19
Összesen:						137	46	266	453	359	1261

(1 = SIMONYI, MHat. I.; 2 = KLEMM, TörtMondt.; 3 = MMNyR. II.; 4 = MMNy.; 5 = HADROVICS, FunkcMondt.; (+) = más néven vagy más határozói csoportban vagy komplex határozóként említve)

A funkciók száma azonban változatosabb, mivel csaknem minden határozónál beszélhetünk komplex jelentéstartalmat kifejezőkről. Ezeket elég szubjektív módon szokták sorolni hol az egyik, hol a másik csoporthoz. Az MMNyR. például „a befejezett cselekvésű melléknévi igenévhez kapcsolódó -tól ~ -től ragos határozókat” az eredethatározók közé sorolja (II, 244), HADROVICS viszont az okhatározók között tárgyalja (i.m. 133). HADROVICS többek között a hagyományos elnevezéseket is elveti, mivel az egyes határozófajták

között „számos finom árnyalat helyezkedik el, s ezeket nem mindig lehet egyzavas elnevezéssel meghatározni” (i.m. 124). Úgy gondoljuk, hogy ezeknek az árnyalatoknak az érzékeltetése a hagyományos terminológiával is megoldható, ha a komplex jelentéstartalmakat fokozottabban vesszük figyelembe.

A táblázat második részében még az MMNyR. és a MMNy. rendszeréhez alkalmazkodva közlöm a példák számadatait, a következőkben viszont típusonként külön közlöm a határozófajta megnevezése után először a kódexekben talált példák számát, majd a Jókai regényben és a Kőrkeében találhatóét. Igyekszem a vizsgált anyagról minél teljesebb képet nyújtani, bár helyszűke miatt a példáknak csak egy kis hányada közölhető.

5.1. Helyhatározó (53; 170). — A cselekvésnek valahonnan való kiindulását, valamihez viszonyított elmozdulását jelöli: „az barátok ewtett nem vonhattyakuala el *labaytol*” (JókK. 71v); „Es sonha az *baratoktol* el nem menek” (JókK. 73r); „es megteruen zent *Iakabtol*” (JókK. 9v); „fordohad el az te orchadat. az meg ekefevlt *azzony allattvl*” (CornK. 124r), „el mene iduezeytenk iefus az ev zent *zveletevl*” (CornK. 52v); — „Evila eltántorgott az *ablaktól*” (J. I, 98); „feljött Ödön gróf a *hölgyektől*” (J. II, 29); „Egy órára sem távozott el a *tárnától*” (J. II, 135); „Én tudom, a szép grófnőt minő egy szempár vonta el *Bécsből*” (J. I, 258); „A halom eltakarta a tárna nyílását az *őrháztól*” (J. II, 261); — „Visszafordulok az *ablaktól*” (K. 502); „A katona lassan eltávolodott a *kantinkocsitól*” (K. 14); „ellépett az *asztaltól*” (K. 453); „Eszter elfordult a két *férfitől*” (K. 372); „*Fodrásztól* jött épp” (K. 163); „hozott egy üveg sört a *pulttól*” (K. 544); „mesekönyveket . . . hozott *Mülleréktől*” (K. 39); „Már akkor a *horvátoktól* közeledtek a jelentéstevők” (K. 234); „a *járástól* túl sokan jönnek a nyakamra az instruálók” (K. 596); „A bíró belenéz, de rögtön el is tolja *magától*” (K. 282); „Eltartja *magától* a zacskót” (K. 527); „Szorongás fogott el, amit nem tudtam elűzni *magamtól*” (K. 78). — Szokatlan a következő példa *-tól* ragos határozója: „Tudom — szólt Félix, leütve a hamut *cigarette-jétől*” (J. I, 180). A ragnak egyik „szabálytalan” használatára (vö. SIMONYI, MHat. I, 231) ugyancsak találunk példát: „es lata keet angelokat feyer ruhában evlueen. egyik *fevtevl* mafik *labtvl*” (CornK. 54v).

A cselekvés kiinduló-, viszonyító pontja — mint a fenti példákból látjuk — lehet konkrét tárgy (*pulttól*, *ablaktól*), földrajzi objektum (*Bécsből*), csoport (*hölgyektől*, *Mülleréktől*), társaság, közigazgatási egység (*járástól*), helymegjelölésként használt foglalkozásnév (*fodrásztól*), egyetlen ember (*Iakabtol*, *magától*).

A cselekvés irányulását nemcsak a határozó fejezi ki. Mind a régebbi, mind az újabb példaanyagban jóval nagyobb az igeikötős igék aránya az igeikötő nélkül használtaknál (a kódexekben csupán 17,7% igeikötő nélküli ige található, az újabb példák között pedig 19%). A leggyakoribb igeikötő az *el*-, jóval kisebb számban található a *fel*-, *meg*-, *vissza*-.

Külön csoportot alkotnak a kettős és az összekapcsolt helyhatározók.

Leggyakrabban a kezdő- és a végpontot jelölő *-tól*—ig típus fordul elő. A raghoz néha a *fogva*, *kezdve* névutó is kapcsolódik (különösen a régebbi példákban): „Az mafyk tano *talpatvl fogva teteyg* az farkas *sebtevl* meg emezteteek” (PéldK. 42), „Mert labanak *talpatwl fogua. feyenek teteeglen* nem vala ev benne egeffeg” (CornK. 87v); „oly igeen vereek. hog *talpatwl fogua teteyglen* evbenne egeez nem marada” (CornK. 108v); „*Szibériától kezdve Atlaszig*” (J. I, 9); „a *Dunától a Tiszáig*” (J. I. 82); „egy szál abból a hosszú selyem hajból, mely *főtől sarkig* ért le” (J. II, 120); „cigaretacsikkek jelezték útját a *hálótól a fürdőig*” (K. 472).

A végpontot ritkábban más formula vagy más rag (*-ba*, *-ra*, *-n*, *-ban*) is jelölheti: „Az ev testenek alfo reze kedeg *kevldvketevl fogva oda ala* illetlen meg marada az *tevtzvl*” (PéldK. 42); „a kápolna *szentélyétől* aztán ismét nyolc lépcső [vezetett] le a *sírboltba*” (J. I, 147); „az *ajtótól jobbra*” (K. 343); „Kicsit *errébb a saroktól*” (K. 486); „... amely az *ablaktól másfél méternyire* emelkedett” (K. 145, 222, 189—90); „Még van belőlük néhány [ti. olajfa], *tíz-tizenöt méterre egymástól*” (K. 491). Az előbbi példák a helyzet jelöléssel már bizonyos átmenetet mutatnak az állapothatározókba. A *-re* rag néha el is maradhat: „*Pesttől* Kenézlő még kétszáz európai *mérföld*” (K. 154); „és a *fülemtől a nyakamon* hűvös zsibbadás csorgott lefele” (K. 60).

A *messze* és a *távol* határozószók melletti *-tól* ragos határozót vonzatnak is tekinthetjük: „*messze* előbbi *helyétől*” (J. II, 129); „*messze* járt a *fenyőfáktól*” (K. 297); „nem járhatott már *messze a csúcstól*” (K. 308); „a tárna mind a *fővárostól*, mind a *hajó- és vasutaktól távol* esett” (J. I, 41); „az *asztaltól* elég *távol*” (K. 245).

A *-tól* ... *távolban*, *távolságban* szerkezet könnyen átértékelődhet állapot-határozóvá: „húsz lépésnyi *távolban* volt *Ivántól*” (J. II, 124); „két vonalnyi *távolban* az eleven *bőrtől*” (J. II, 24); „*Pesttől* néhány órai *távolban*” (J. I, 248); „illő *távolságban* kívántak maradni a *sziklafaltól*” (K. 307).

A *-tól* ragot is tartalmazó összekapcsolt és kettős határozós szerkezetek használata a mai nyelvre jellemzőbb. A kódexekben a helyhatározóknak 11,7%-a ilyen, Jókainál és a Körképben viszont 36,3%.

5.1.1. Hely-/állapothatározó (2; 5). — A *-tól* ragos helyhatározóban felerősödhet a valamilyen állapotból való kijutás jelentésárnyalata: „Reggel hét óra volt, mikor az urak felkeltek a *játékasztaltól* (= 'a kártyázástól')” (J. I, 237); „De zent fferencz felkeluen *ymadsagtol* tarfanak eleybe mene” (JókK. 67v); „Efmeg nonatvlfogua. *Imadsagtv*l elnem tauozyk vala” (JókK. 20r).

Mint már említettem, különösen az összekapcsolt határozóknál érezhető, hogy a hely jelölése néha a helyzet, a cselekvő külső körülményeinek (állapotának) jelölésévé válik: „A helikopterek *egymástól jókora távolgásban* nyugat felé repültek” (K. 308); „... tehát akár így teremjek előtted, akár *szemtől szembe*” (K. 133); „hanem a pappal senki sem mert erről *szemtől szembe* tréfálni” (J. I, 234).

5.1.2. Hely-/okhatározó (—; 1). — „A helyhatározásról az átmenetet az okhatározásra legtisztábban a *-tól* helyrag bizonyítja” (KIS-ERŐS, A magyar nyelv... Kalocsa, 1915. 492.). Ilyen kettős jelentéstartalmú példát csak egyet találhatunk: „S azok a kiserkenő *vértől* elfordulva lecsípték Kenéz Imre jobb melle bimbóját” (K. 167).

5.2. Időhatározó (31; 32). — A 63 időhatározó közül csupán hat egyszerű, a többi vagy összekapcsolt határozó (*-tól—ig*), vagy a *kezdve, fogva* névutóval együtt fordul elő: „*májustól* együtt voltam velük a barikádokon” (K. 160); „*már kezdettől* láttam” (K. 593); „*kamaszkorától* ismerte” (K. 362); „*Gyermekkoromtól* az iskolában arról volt szó, hogy...” (K. 196); — „*este hattól nyolcig* ott whisteznek és politizálnak a septemvirek és fiskálisok, *nyolctól éjfél utánig* végre elfoglalja a tért a magas societás” (J. I, 239); „Hiszen az *anyaöltől az egyetemig* egyforma nevelést kapunk” (K. 572). Ebben a példában jól érződik a helyhatározói jelentésárnyalat is. „*Napkeltétől estig* inni szép dolog” (J. II, 265); „*csecsemőkorától elkezdve a legutolsó évig*” (J. II, 38); „*Mert attól elkezdve*, hogy Párizs legkitűnőbb operaházához rögtön szerződötték, a *legelső*, lábaihoz dobott *koszorúig* mindent, de mindent Tibald nagyapó kezei intéztek ott is” (J. II, 121); — „*elsev oratvl fogva. kylenc orayg*” (PéldK. 20); „*Napnak harmad jdeyetevl fogua* kedeg *mynd nonayg.* zevuefnek dolgaban foglalja vala magat” (CornK. 19v); „*E naptól kezdve minden héten*” (J. II, 12); „*holnaptól* kezdve” (J. II, 113); „*Attól a szótól fogva*, hogy „terhemre van ez az ember!” egészen megváltozott a társaság ábrázata Ivánra nézve” (J. I, 247); „*az első pillanattól fogva*” (J. II, 248); „*appastaloknak ideytelefuguan* vylag nem vallon oly czuda embereketh” (JókK. 1r); „*zent pereck pifpekke valaztateek.* ky ez *valaztaftvl fogua* foglalja magat *jmadfagba*” (CornK. 175v).

A kiindulópont lehet számmal jelölt időpont (*nyolctól*), időegység (*perc, pillanat, nap, hét*), napszak, nap (*hajnal, napkelte, ma, holnap*), életkort jelölő szó (*ifjúság, gyermekkor*), esemény (*választás, letétel*) stb.

5.3. Eredethatározó (74; 218). — A *-tól* ragos határozók egyik legvitatottabb pontja. A tulajdonképpeni származást, eredetet jelölő határozókon kívül pl. Simonyi tágabb értelemben vett eredethatározókat is megkülönböztet, s pontos jelentéskörök szerint csoportosítva itt említi a) az eltérést, tartóztatást, megfosztást, megszűnést, különbözést, b) a kérést és elvételt, kérdést és megtudást, valamint c) a félést és féltést, menekülést és megmentést jelentő *-tól* ragos határozóit. Más nyelvtanok ezeket a határozókat általában az állandó határozók között tárgyalják, vagy az egyes típusokat megosztva részben az eredethatározók, részben az okhatározók között.

Az MMNy. szerint „A *-tól, -től* s különösen a *-ról, -ről* csak ritkábban szerepel az eredethatározó ragjaként” (i.m. 314). Az MMNyR. szerint viszont „Viszonylag gyakoriak a *-tól~-től* ragos eredethatározók is” (II, 244).

Nemcsak az eredet- és az állandó határozók között nincs éles határvonal,

hanem az eredet- és az okhatározók, sőt az eredet- és az eszközhatározók között sem.

Az eredethatározók legtipikusabb formáját a *kiindul, jön, születik, ered, származik* stb. igék mellett találjuk: „Teiresziász — ez köztudomású volt — nem halandó *anyától* született, hanem egy *nimfától*” (K. 97); „*zvz mariatvl* zvlteek iefus” (CornK. 3v); „es ev vala tyztelendev *zvlktevl* tamadot” (PéldK. 55); „Az *zvz mariatvl* jevue ez nemes tanolfag” (CornK. 27v); „Az utóragban az élc, hogy: „nál” van ugyan, de „*tól*” nem jön az áldás” (J. II, 45); „Egy *apától*, egy *anyától* valók vagyunk” (J. I, 92); „Nem *apámtól* van a gyermeke?” (K. 154); „hogy yozagnak felfege legyen *yftentewl: ne teremtetewl*” (JókK. 64v); „hogy minden ygeretek criftustol az zerzetnek lewtek” (JókK. 62v); „Nem eredtünk a *gorilláktól*” (J. I, 27).

Más igék és igenevek mellett is találhatunk eredethatározót: „S örült az esőnek, mert *ettől* telik meg a ciszterna” (K. 463); „egy *üditőszerektől* illatozó, kifogástalan úriember” (K. 645); „élvezik a *virágillattól* terhesült élenyt” (J. I, 20).

SIMONYI tágabb értelemben vett eredethatározóinak a) és c) pontjaiban említett igéinek vonzatait az állandó határozók között vizsgálom. A b) pontban említett igék *-tól* ragos határozóit HADROVICS eredethatározónak tekinti, én azonban ezek közül is kiemelem a *kérdez, kér* típusú igéket, s a tárggyal váltakozni képes határozóik miatt (vö. H. MOLNÁR: ÁNyT. VI, 238—9) ezek határozóit is az állandó határozók között említem. A *kap, nyer, vesz, örököl, tanul* stb. igék azonban így is jelentős mértékben növelik meg az eredethatározók számát: „Midőn a várkastélyt *atyjától* megkapta” (J. I, 138); „s tán gyorsabb forgást is kapna e *találkozástól*” (J. I, 49); „s azonos információkat kapunk a *környezetünktől*” (K. 572); „Ismét érezte azt a természetellenes illatot, amit *vegyszerektől*, oldódó gumicsövek, festett tartályok *ölelésétől* kaphat a tiszta forrásvíz” (K. 26); „Ő viszont az *ősetől* örökölte azt” (J. II, 178).

5.3.1. Eredet-/mód-, állapothatározó (—; 19). — A *magától* határozóban történt ez a fejlődés. Az eredeti jelentéstartalom módosult, az eredethatározás helyett módhatározói 'önként', ill. állapothatározói 'egyedül' jelentésárnyalat alakult ki. A jelenséget SIMONYI a szűkebb értelemben vett eredethatározók között tárgyalja, HADROVICS pedig az eredet és az ok szoros összetartozására idézi (i. m. 135): „*Magától* (= 'önként') sose vetközött le” (K. 551); „*Magamtól* (= 'egyedül') eltévednék ebben a labirintusban” (K. 522); „*Magától* viláért haza nem talált volna soha” (J. II, 195).

5.3.2. Eredet-/eszközhatározó (176; 5). — SIMONYI az eredethatározók között tárgyalja, mások (pl. BERRÁR, TörtMondt. 111) az eszközhatározóknál. A *-tól* ragos határozó a szenvedő igék vagy a befejezett melléknévi igenév mellett a cselekvés végrehajtóját jelöli (akitől *kiindul* a cselekvés, és aki által *végbeme gy*). A szerkezetet a latinból fordított szövegek terjesztették, a kó-

dexekben nagyon gyakori, Jókai vizsgált regényében még található néhány, a Körtékben és általában a mai köznyelvben nem fordul elő:

„merrt az hayo auagy *zeeltewl* auagy kedeg *euezewtewl* vyfeltetyk” (PéldK. 82); „Az mafyk tano... az farkas *sebtewl* meg emezteteek” (PéldK. 42); „mert lattatykuala erewmest az *emberektewl*” (JókK. 49r); „le Vete magát az feldre hogy *emberektel* ykab meg mewuettetnek” (JókK. 11r); „es az *poganoktvl* naponkent fok kereztyenek evletnenek meg” (CornK. 14or); „Mely vyteez mykoron meg akarna fogatny ev *ellenfegytevl*” (CornK. 214v); „De az madarak az bodog *fferencztewl* zerzet fezekben fyaztálnakuala” (JókK. 73r); „mert en nyulala latlak tegedet *ewrdewgtewl* meg czalatottlenny” (JókK. 26v); „csak annyi, amennyi egy toll *hegyétől* kifecskenvedzetik” (J. II, 219).

5.4. Eszközhatározó (—; 2). — Főleg az *üzen, küld* igék mellett fordul elő: „s ő arra azt üzente *títkárijától*, hogy...” (J. II, 98); „Sámuel apát neve pedig kezd *glóriától* körülövezve lenni” (J. II, 113).

5.5. Fokhatározó (—; 6). — A *-tól* ragos fokhatározók főleg a helyhatározókból alakultak ki: „Laci *válltól* kilátszik, ingét rádobja az ágak tetejére” (K. 516). SIMONYI és KLEMM még nem említik. Az MMNyR. is csak a kettős fokhatározókkal foglalkozik, megállapítva, hogy ezek „valójában már egységes jelentéssel bíró frazeológiai egységek *tetőtől talpig* 'egészen, teljesen', *egyől egyig* 'mind'...” (MMNyR. II, 212). Pl.: „és az mind valódi? — kérdezte Rózsika, lefelé ereszkedőben. — ...*egyől egyig*. *Egyől egyig!*” (K. 336). E frazeológiai egységek kialakulása hosszú időt vett igénybe, a *tetőtől talpig* szerkezet tagjai pl. a kódexek korában — mint ezt a helyhatározóknál idézett példákban is láthattuk — még fordított sorrendben helyezkedtek el.

5.6. Okhatározó (5; 25). — Főként a helyhatározókból és az eredet-határozókból alakult ki, sokszor nehéz is elválasztani tőlük. „Felébredtem verejtékben, a hátamban azzal a nyilalással, *amitől* fél éve nem tudtam már játszani” (K. 539); „vgy hogy *ehfegtewl* fok emberek fognak meg halny” (JókK. 3lv); „Ez ioh pazor. femmy egyeb zolgalatot nem tevt vala azzonyonk marianak. az ev nagy *egygyevgyevsegetevl*. vagy egygyevgyevfegenek myatta. hanem chak ezt hog...” (CornK. 16or); „Kenéz az *ütéstől* nekiesett a harmóniumnak” (K. 149); „...ne jajongj, mert akkor a saját *hangodtól* nem hallod az enyémet” (K. 134); „Hisz minden szombaton maga szokta kifizetni munkásainak a bért, olyankor a *sámoktól* nem látja az ember a szemeket” (J. I, 54); „s akkor én meg nem maradhatok a telepen társnőimnek *bosszantásaitól*” (J. I, 57); „Leghátul maradt a sekrestyés, ki hosszú *stólájától* nem tudott szaladni” (J. I, 150); „A köszén halálos gázokat izzad, s büzhödt lélegzetével megmérgezi a levegőt: *féregtől, penésztől* hull le minden gyümölcs” (J. II, 125).

5.6.1. Ok-/eredet-határozó (2; 110). — Hangsúlyozva az eredet-határozóval való kapcsolatukat, HADROVICS (i. m. 133) az okhatározók között említi. Az MMNyR. szintén az okhatározókhoz sorolja (kiváltó vagy indító ok), megjegyezve azonban, hogy ezek a példák „végső fokon szinte kivétel nélkül egy-

aránt felfoghatók ok- és eredethatározóknak” (II, 217). Például: „Lúdtalpat kap az ember a sok *álldogálástól*” (K. 25); „akkor gyanússá válhatok, és *ettől* máris zavarodott lettem” (K. 47); „A fák alatt az agyagos talaj még szinte gyöngyözően nedves volt az előző napi *esőtől*” (K. 591); „Vérvörös volt a *dühtől*” (K. 635); „arca sápadt volt a *dühtől*” (J. I, 89); „Az utak, melyek hozzávetetnek, feketék a *köszénsalaktól*, a házak feketék a lehullott *koromtól*, erdő, mező fekete a finom *köszénportól*” (J. I, 38); „Arca poros volt a *széntől*, s ragyogó a *jókedvtől*” (J. II, 261); „Még mindannyi élt! De minő élet! Kiaszva az *éhségtől* és *szomjótól*. Elfojtva a *bányalégtől*. Megtörve a *kétségbeeséstől*” (J. II, 137).

5.7. Hasonlító határozó (11; 8). — A *-tól* rag hasonlító határozói funkcióban a régiségben volt gyakori, de már viszonylag korán kiszorította a *-nál*. A vizsgált példák között csupán a felsőfok kifejezésére használt állandósult szerkezetek találhatók: „Es ez alazatof frater magat aloytya uala leny *mentewl kewffebnek*” (JókK. 37r); „ky volna alazatoffagban es zegenfegben *mentewl kewlewmb*: azoktol kyk el multanak” (JókK. 45r); „mychoda az. az ky tynektevk *mentevl* nagyobbban art ~ quid est, quod maxime nocet vobis” (PéldK. 25); „Mert az tyzteffeg *mentevl* nagyob az kylsev jok kezzevl. ~ quia honor est maximum bonorum exteriorum” (CornK. 148v); „Es nem chak az myelkevdeteket lagya vr iften. de meeg chak *mentevl* kyffeb gondolatot es” (CornK. 62v); „es monda hog *mentevl* jnkab akoron tauoznak el az erdegevk az kerezyenektevl. mykoron. . .” (CornK. 137v); „*Mentül* csendesebben hagyni a dolgot lefolyni és *mentül* hamarább, hogy el ne mérgesedjék” (J. I, 260). Itt említhetjük az olyan korrelatív párokat is, mint: „*mentül* jobban — annál jobban” (J. I, 60); „*mentül* jobban — annál inkább” (J. I, 103); „*mentül* magasabbra — annál kevésbé” (J. I, 103); „*mentül* tovább — annál nyugtalanabbul” (J. I, 140).

5.8. Állandó határozó (95; 211). — Átmeneti kategória; a határozói jelentéstartalom szempontjából pontosabban egyik határozói csoportba sem sorolható vonzatszerű határozókat tartalmazza. Nem válik el élesen a többi határozótól (vö. MMNyR. II, 255—7). Mivel a vonzatok kérdése még elég kidolgozatlan, így hiányzik azoknak a szavaknak a pontos felsorolása is, amelyeknek bizonyos határozói vonzatait állandó határozóknak kell tekintenünk. A vizsgált példaanyagban a következő szavakhoz kapcsolódnak állandó határozók: *elbúcsúzik*, (*búcsúzkodik*, *búcsút vesz*, *elköszön*); *kér*, *kérdez* (*kikérdez*, *kérd*, *kérdezhet*, *kérdezget*, *megkérdez*, *érdeklődik*); *különbözik*, *különböző* (*megkülönböztet*, *elüt*, *eltér*); *megszabadít*, *megszabadul* (*megment*, *megkímél*, *oltalmaz*, *félt*, *véd*, *óv*, *megfoszt*); *függ*, *független*; *fél*, *tart valamitől* (*megijed*, *visszaíjed*, *megretten*, *visszaretten*, *visszariad*, *retteg*); stb.

Vizsgáljuk meg részletesebben a *fél* igét. HADROVICS az okhatározóknál, SIMONYI a tágabb értelemben vett eredethatározóknál, az MMNyR. (II, 252) pedig az állandó határozót vonzó szavak között említi. Az ige a „távozás,

távoztatás képzetét” foglalja magában, „amitől az ember fél, attól ösztön-szerűen eltávozik, elmenekül, otthagyja” (KLEMM, TörtMondt. 169). A félelem kiindulópontja kezdetben konkrét, térben elhelyezkedő dolog, személy lehetett (az igét más helyhatározó ragokkal kapcsolva is használták. Vö. KLEMM, i. m. 176). Elvontabb használatát mutatják az időben lefolyó eseményektől, majd végül az elvont dolgoktól való félelmet kifejező szerkezetek. Részben a kialakult állandó raghasználat miatt, részben a helyet, eredetet, okot jórészt egyenlő mértékben tartalmazó jelentése miatt célszerű a pontosabb határozói jelentés-tartalmat nem jelölő állandó határozók közé sorolni. Konkrét tárgytól, személytől, élőlénytől való félelmet kifejező szerkezetek: „félnek a nukleáris *fegyverektől*” (K. 24); „Egy *galambtól* senki se fél” (K. 499); „fél a *férjétől*” (K. 430); „A *nyomozótól* nem félt, de ettől a délceg, elegáns *tisztától* igen” (K. 247); „mert az haragos *embertevl* nem felnek az erdegek” (PéldK. 39); „fél a *németektől*, most fél az *oroszkától*” (K. 381). Cselekvéstől való félelmet fejeznek ki: „Csak félek a *szüléstől*” (K. 101); „Vagy pedig olyanok, akik félnek a nehezebb *munkától*” (K. 62); „Es mynt kel felny embernek pocol kynyaba *merewlestew*” (JókK. 76r). Elvont dologtól való félelmet jelölő szerkezetek: „fél a *megtorlástól*” (K. 396); „fél a *problémáktól* és az érzelmi *bonyodalmaktól*” (K. 366—7); „Félt az elutasító *választól*” (K. 606); „félvén a *tehetségétől*” (K. 160); „Az ember csak az *ismerentől* fél” (K. 21); „Szemtelen szerencséje volna, ha nem félne a *szerencsétől*” (J. II, 8).

6. A vizsgált példaanyag alapján a következőket állapíthatjuk meg.

Alakját tekintve a rag már nyíltabb formában található a Jókai-kódexben. Más irányú kiegyenlítődés történt a Példák Könyvében és a Cornides-kódexben. A XIX. században még előfordul a zártabb változat az irodalmi nyelvben is, a Kőrkep novelláiban viszont még stílusfestő funkcióban sem található.

Funkcióját tekintve megállapítható, hogy a rag eredeti szerepe (helyjelölés) csökkent, a példáknak csupán 17,6 százaléka jelöl hely- (és képes hely) határozót. Az elvont határozói jelentések közül leggyakoribbnak az állandó határozói használat mellett az eredethatározói és az okhatározói mutatkozott.

Talán ennél a ragnál leggyakoribb a vonzatszerű használat. Ez részben az igék jelentéstartalmától függ (*fél, kérdez* stb.), részben alakai okai vannak (a szenvedő szerkezet használata, az *el* igekötő gyakori használata). Nagyon kevés az igekötő nélküli igéhez kapcsolódó helyhatározó, s ritkán fordul elő a puszta *-tól* ragos időhatározó is.

A fejlődés során eltűnt a szenvedő szerkezet melletti *-tól* ragos határozó használata a szenvedő ige használatának visszaszorulásával párhuzamosan. Új határozófajta is alakult ki jórészt az összekapcsolt határozók frazeológiai egységgé válásával: a fokhatározó. Bizonyos újabb komplex jelentésű határozók kialakulása is nyomon követhető (hely-/állapothatározó, eredet-/mód-, állapothatározó).

KISS ANTAL

Adverbialien mit dem Suffix *-töl*

Das Hilfsmorphem *-töl* gehört zu den Adverbialsuffixen, die ein äußeres lokales Verhältnis bezeichnen. Es ist aus einem selbständigen Grundmorphem hervorgegangen; begegnet schon im Sprachdenkmal Halotti Beszéd, ist verhältnismäßig nicht oft belegt.

Die Varianten des Suffixes zeugen klar davon, daß die umgangssprachliche Norm sich erst gegen Ende des vorigen Jahrhunderts stärker durchzusetzen begann und die offenere Form verallgemeinert wurde. Gegenwärtig gelten die Varianten *-tul*, *-tül* als stark mundartliche, archaische Formen, die in der Novellensammlung Körkép 1970 (Panorama 1970) nicht mehr vorkommen.

Als verbale Rektion wird dieses Suffix vielleicht am häufigsten gebraucht, was zum Teil vom Bedeutungsgehalt des Verbs abhängt, zum Teil aber formell begründet ist (Verwendung des Suffixes bei passiven Verben oder im Zusammenhang mit dem häufigen Verbalpräfix *el-* usw.). Von präfixlosen Verben regierte Lokalbestimmungen kommen sehr selten vor; dasselbe gilt auch von den reinen Temporalbestimmungen mit dem Suffix *-tól*, *-től*.

Die primäre Funktion als Lokalbestimmung ist stark verblaßt, nur 17,6% der Belege bezeichnen ein lokales (und metaphorisch-lokales) Verhältnis. In übertragener lokaler Bedeutung sind außer den Rektionen (Präpositionalobjekten) Adverbialbestimmungen der Herkunft und des Grundes am häufigsten belegt.

Im Laufe der Entwicklung ist die passive Konstruktion geschwunden, aber auch eine neue Art des Adverbiales entstanden: das Adverbiale des Maßes und Grades. Da ein großer Teil dieser letzteren Wortgruppen eine stehende phraseologische Einheit darstellt, zeigen die Wortgruppen Suffixe mit verblaßter adverbialer Funktion.

A. KISS

